

ERDÉLYI JÁNOS IRODALOMSZEMLÉLETE*

Egy évszázad telt el halála óta, s életművének tanulságai ma is elevenek. Irodalomtudósi és kritikusi tevékenységének aktualitása, éppen napjainkban, növekedni látszik. Mi a titka ennek az elevenségnek, miben gyökerezik nézeteinek, az irodalomhoz való közelftésének időszerűsége?

Úgy hiszem, hogy a történeti értékeken, azon a szerepen túlmenően, amit kora irodalmi fejlődési folyamatában Erdélyi életműve betöltött, nézeteinek tágasságával, módszereinek sokrétűségével és rugalmasságával, a történelemre és a nemzeti életre ügyelő összefoglaló és eligazító igényével voltaképpen olyan teoretikus- és kritikusszemélyiségre nyújtott példát, amely túlságosan is eszményinek bizonyuló normaként, be nem vallottan és kifejezetten minden újabb kori irodalmi korszak szellemi atmoszférájában jelen volt. A magyar irodalom, noha számos kiemelkedő teoretikussal és kritikussal büszkélkedhet, fejlődésének belső törvényszerűségei okából ezt az óhajt teljesen sohasem tudta megvalósítani.

Ami magát Erdélyit illeti, pályájának, hatásának, szerepének alakulása szerint ő is csak részt, s nagyobb részt inkább a benne rejlő lehetőségek értelmében, mintsem ténylegesen vált olyan, az irodalom számára irányt szabó személyiséggé, amilyennek ma, munkásságának lényegét és karakterét tekintve látjuk. Életművének valóságos tartalmait, történeti jelentőségét is csak hosszú idő után tudtuk helytállóan lemérni. Ezúttal a régebbi szakirodalmat és a különböző részlettanulmányokat mellőzve, emlékeztetni szeretnék Heller Ágnes úttörő jelentőségű tanulmányaira,¹ aki a korszerű esztétikai és — filozófiai nézetekre, a dialektikus vonásokra mutatott rá hangsúlyosan, levelezésének kiadására (Erdélyi Iona gondozásában),² amely számtalan értékes dokumentummal gazdagította ismereteinket, Sötér István monográfiájára,³ aki a kor irodalmi és szellemi térképén jelölte ki helyét. Az adatok és tanulmányok gyarapodása is alapot ad rá, hogy megkíséreljünk arra a szakirodalomban is fel-felbukkanó kérdésre választ adni, hogy egyáltalán mit jelent, hogyan körvonalazható az „Erdélyi típusú” kritikai és irodalomtudományi tevékenység?

Ahhoz, hogy ezt megtehessük, mindenekelett óvatosnak és reálisnak kell lennünk. Nem szabad például megfeledkezni Erdélyi János életművének töredékességéről, azokról a körülményekről, amelyek megakadályozták abban, hogy törekvéseit végig vigye. E körülmények egyike irodalmunk múltjában található meg. Újkori irodalmunk jelentős késéssel indult, s ezért hiányzik az elméleti s a kritikai-értékelő tevékenységnek a felvilágosodáshoz kapcsolható periódusa. Ami van, az elszórt, töredékes, s inkább a kezdeményezések tanulságos,

* Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság sárospataki vándorgyűlésén. 1968. ápr. 5.

¹ ERDÉLYI JÁNOS: Válogatott esztétikai tanulmányok (Bev. HELLER ÁGNES. Művelt Nép, 1953. HELLER ÁGNES: Erdélyi János. Filozófiai Évkönyv, 1952.

² Erdélyi János levelezése. (Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI ILONA. Akadémiai Kiadó, 1960—62).

³ Sötér István: Nemzet és haladás. 1963.

de az irodalmi fejlődésre tényleges hatást nem gyakorló kategóriájába tartozik. Kazinczy irodalomszervező munkásságában mind a teória, mind a kritika háttérbe szorul, ami teljesen érthető is, hiszen ő az irodalmi élet feltételeinek megteremtésén fáradozik, s a levelezésben gyakorolt véleménynyilvánítás már eleve az organikus irodalmi élet hiányáról tanuskodik. A szó modern értelmében voltaképpen Kölcsey az első európai horizontú, s a magyar irodalmat koncepciózus szempontok alapján értékelő, kidolgozott irodalomszemlélettel rendelkező elméletírók és kritikusunk, aki azonban mégis a korán jöttek közé tartozik, hiszen munkásságának ez a része még a szerveződő, az intézményesítettség előtti állapotban levő irodalmi élet körülményei között keletkezett. Bajza fő érdeme pedig a kritikának mint műfajnak a megteremtésében, jogainak kiharcolásában jelölhető meg. Polémiáival, írásaival azt a progresszív romantikát támogatta, amely ekkortájt irodalmunk fő vonulata volt. E tevékenységének s a szervezett formákat öltő kritikai munkálkodásnak eredményeként a kritika az irodalmi hierarchiában helyére kerül, funkciót kap. Bajza elméletben és a maga gyakorlatában ennek eredményes kiharcolója: tehát nála nem immanens nézetei, vélekedései, értékítéletei, hanem elsősorban kritikus szerepe lényeges.

A magyar kritika történetének ilyen vázlatos jelzése természetesen csak az irodalmi életben elfoglalt pozíciója kialakulására, intézményesülésének folyamatára vonatkozhat. Az Erdélyi János fellépése körüli időben — s ez döntő jelentőségű szempont munkásságának megítélésekor — az irodalom számára iránytmutató eredményeit összegezõ, tradícióit mérlegre tevõ elméleti és bíráló munkálkodás már beépült az irodalom szervezetébe, s mind a magyar, mind pedig a fejlettebb európai irodalmak mércéjével mérve funkcionálisan adekvát a polgárosodás kulturális normáival. Az *Athenaeum* szerepe, továbbá a már megindult s a következõ években meginduló folyóirat- és lapvállalkozások is ezt bizonyítják. E felismerés igazságán nem változtatnak a gazdasági-társadalmi elmaradottság, s a feudális struktúra egyébként mindenütt jelenlevõ nyomai sem.

Pályafutásának indulását és végsõ soron egész alakulását megszabja egy nem túlságosan hangsúlyozott körülmény. Mint a kenyerét nevelõsködéssel keresõ ifjú író, már eleve egy jellegzetes réteg képviselõje (a reformkorban Vörösmartytól kezdve hány nevezetes írónak, költõnek emberi miliõje ez!), amely a nemesi életforma periférikus régiójában mozog, s így potenciálisan benne rejlenek a nemesi törekvéseket megértõ, de kiszolgáltatottságuknál fogva önkéntlenül is a demokratikus eszmények felé vonzó, az ország szellemi és politikai életében mind nagyobb jelentőségre szert tevõ liberális és demokrata értelmiség tipikus jegyei. Erdélyiben a demokratikus (s irodalmi ízlésében népies) tendenciák azért erősebbek, mint a réteg átlagában, mert õt már családi környezete részben függetlenítette a nemesi életfelfogástól.

Az a körülmény azonban, amelyre céloztam, nem merül ki az említett meghatározottságban. Erdélyi ugyanis a Vörösmarty—Bajza—Toldy-triász nagy kezdeményezéseinek megérlelődése után, de egyúttal Petõfiék szervezett fellépése előtt lép az irodalmi élet színterére. Tehát reformkori irodalmunk nagy fellendüléséhez csatlakozhat egy olyan történelmi idõszakban, amikor a nemzeti romantika maradó értékai szilárd kiindulási pontot nyújtanak egy valóban magas szintû, a honi irodalom eredményeire bizton támaszkodó irodalmi gondolkodáshoz, de egyúttal mindinkább adva vannak az összegezés, a fejlõdési szakasz túllépésének lehetõségei. Ebbõl következik az „Erdélyi-típusú” kritikai és teoretikus tevékenység elsõ felismerhetõ sajátossága: megérzése, megértése és megragadása azoknak a történelmi adottságoknak, amelyekre a jelentõs — s egyúttal a valóságos fejlõdés menetével egybeolvadó — életmû épülhet.⁴ A kritikus és teoretikus, ha érzi vagy tudja, hogy hova kell állnia, s nagy

⁴ KLANICZAY TIBOR *Marxizmus és irodalomtudomány c. tanulmánykötetében* (1964. Polgári örökség és marxista irodalomtudomány 9–35. l.) bizonyos analógiákra célozva Erdélyi és Gyulai tevékenységének jellegét Lukács György és Révai József pályájának némely sajátosságaira vonatkoztatja.

távlatokban is követni képes a feltárló irányt, félig már győzedelmeskedett a valóság, s így az irodalmi élet véletlenci felett, a többi már az egyéni talentum, következetesség, elvszerűség és a munka eredménye lehet.

Persze Erdélyi azzal, hogy a progresszív romantikából a realista népiesség felé vezető tendenciák kiemelésére majd megőrzésére törekedett, egyúttal — egyébként érthetően — bizonyos határok közé szorította irodalmi nézeteit, illetve azok belső törvényszerűségeit felismerve, éles kontúrokkal körülrajzolta azok egységet biztosító kereteit, akarva-akaratlanul vállalva ezzel álláspontjának ellentmondásait is. Míg az irodalmi népiesség általánosan emberi érvényű jegyeinek kidomborításával Petőfi és Arany költői gyakorlatához ad esztétikai alapot, a politikai és társadalmi igényeket e kor közéleti atmoszférájához képest felettébb elvont módon kifejező elméleti gondolkodása sokkal inkább a centralistákkal rokonítja, amit az a körülmény is igazolni látszik, hogy a *Magyar Szépirodalmi Szemle* munkatársai jórészt ebből a körből toborzódnak.

Am ebben a kettősségben nem szabad csak átmenetiséget vagy ellentmondást látnunk. Hogy Erdélyi életművét Világos után is a megkezdett módon építheti tovább, az éppen a hagyományost és liberálist, valamint a népies-radikálist egyeztető szemléletének következménye. Az „Erdélyi-típusú” kritikának és teóriának tehát megvan a maga ára: értékmentő és megőrző küldetéséért a történelem így hajtotta be adóját: kiiktatta belőle a forradalom és a szabadságharc plebejus-demokratikus következtetéseit, ezáltal biztosítva a magyar realitásokkal, a tényleges irodalomtörténeti fejlődésvonallal való konfliktusmentes összhangot. Erdélyi életművének ezt a sajátosságát már csak azért is szükséges világosan látnunk, hogy példáját a maga korának meghatározottságai közepette, valóságos szerepének megfelelően értékelhessük.

Így tehát Erdélyiben egyként látnunk kell az úttörőt és a megőrzőt, anélkül, hogy mindvégig a kor legprogresszívebb művészi törekvéseinek képviselőjeként óhajtanánk emlegetni, mert — s ez munkásságának második kiemelkedő tanulsága — ő inkább irodalmi eszményeinek általános, a lokális körülményeknél messzebb tekintő, esztétikailag megalapozott kifejtésében, s a magyar irodalom adott fejlődési szakaszát világirodalmi mérce alapján tudatosító igényével jelesebb pályatársainál, s ebben a tulajdonságában közvetve — nem pusztán társadalmi-világnézeti vonatkozásban — benne rejlenek a fejlődés hosszabb távlatait tartva szem előtt, egy a nemzeti társadalom problemakörétől el nem szakadó, de a provinciális korlátosságokba bele mégsem törődő, az újabb irányok iránt mindig érzékeny irodalomfelfogás lehetőségei.

A szabadságharc előtt elméletírói tevékenysége jórészt a hagyományos ismeretekhez kapcsolódott.⁵ Ez azt jelenti, hogy Erdélyi elsősorban nem elméleti megfontolásokból, hanem a magyar irodalmi fejlődés lényegét megértő felismerésekből indul ki. Észreveszi, hogy a magyar romantika egyik kísérőjelensége — európai minták alapján, de hazai sürgetésre is — a népköltészet és a műköltészet viszonyának kérdése s az erre adott elméleti és gyakorlati válaszok sorozata. Kölcsey pl. költői gyakorlatában és tanulmányaiban, Kisfaludy Károly programadó népdalkísérleteiben, Vörösmarty népies helyzetdalaiban egy — Erdélyi véleménye szerint is — a polgári vagy polgárisodó nemzeti irodalomba ágyazandó népi formák használatát mindinkább erősítő törekvés bomlik ki. Erdélyi a progresszív romantika eme összetevőjét emeli még fontosabb szerepkörbe, egyúttal végiggondolva — egyelőre a herderi szemlélet alapján — e fejlődési folyamat következményeit. Persze a konzekvenciák logikus végiggondolása és összegezése egyszersmind több is, mint pusztán továbbfejlesztés: a népi formák centrális szerepe voltaképpen a romantika meghaladásának eszköze.

⁵ HARASZTHY GYULA: Erdélyi János irodalomszemlélete. (Irodalomtörténeti Füzetek. 66. 1940). E tanulmány a téma mindmáig legalaposabb tényszerű feldolgozása.

Aligha értenők meg Erdélyi szabadságharcig tartó pályaszakaszának irodalomszemléletét, ha nem látnók mögötte a jobbágyfelszabadítás, a polgárosodás és demokratizmus — egy szóval a reformkori progresszió mindazon tényezőit, amelyek mindinkább átalakítják — elméletben és gyakorlatban — az irodalom társadalmi funkciójáról, céljáról és közönségéről alkotott elképzeléseket. Erdélyi ezekre az új igényekre válaszol, még ha ezeknek politikai-társadalmi vetülete viszonylag kevésbé foglalkoztatja is. Ezért a herderi hagyományt kora felismert mozgásirányaihoz adaptálja, anélkül, hogy e tanok, s egyéb őt ért hatások (pl. Wienbarg befolyása) minden fontosságuk ellenére elhatározó jelentőségűek lennének. A negyvenes évek magyar hegelianusainak példája mutatja, hogy közvetve vagy közvetlenül Erdélyi is érintkezést találhatott már ekkor kora jelentős művészeti teóriáival, ám irodalomfelfogását elsősorban nem az őt ért valóságos vagy lehetséges elméleti hatások, hanem a magyar társadalom és irodalom sajátos helyzete és problematikája határozza meg. Az ebből sarjadó felismeréseket tágitja egyetemes érvényűre — a már jelzett határok között — s ez jelentőségének legfőbb titka.

A magyar népdalokról szólva azt az irodalomtörténetileg is érdekes megállapítást teszi, hogy általában az újabb európai nemzetek irodalmának kezdete idegen színezetű. E tény az újabb magyar irodalomra alkalmazva jelenti ki, hogy „költészetünk . . . minden iskolát kitanulta már”.⁶ A népköltészet kincseinek felhasználása, értékeinek felfedezése nem újdonság, amit Erdélyi hozzátesz, az sem annyira megállapításaiban, mint inkább ezek összefüggéseiben található meg. Aláhúzza, amit Herder és Kölcsey nyomán jól ismerünk, hogy a népköltészet a nemzeti karakter kifejezője, ám ezt a megfogalmazást megtoldja az ízlés kategóriájának bevonásával. Azt fejtegeti ugyanis, hogy az ízlés nem pusztán a gondolkodó ész kívánalma, tehát szabályai nem állíthatók elő mesterségesen, hanem összefüggenek a nemzeti közösség természetével. A nép életéhez tartozik annak költészete, s költészetéhez tartozik életének valósága — határozhatnók meg Erdélyi nyomán, mintegy azt is kimutatva, hogy a népköltészetben a valóságot, a realitáselemek jelenlétét tartotta a legfőbb érdemnek, s egyúttal legfőbb esztétikai tanulságnak.

A népköltészetéről vallott felfogásába természetesen belevegyülnek, e kérdések történeti tisztázatlansága miatt is, bizonyos általánosítások, amelyek ma már aligha állják a helyüket, különösen az ósköltészet jellegére utaló fejtegetések, vagy az olyan megfogalmazások, miszerint a népköltészet eszméi a hit, a szerelem, a hősiség, ami éppúgy lehetne az egész költészeti hagyomány eszmevilága. S ezért nem is annyira a népköltészet eredetére vonatkozó, átfogó koncepcióra támaszkodó történeti felfogása (amit korlátoz az előzmények hiányos tudománybeli feltárása), mint inkább a demokratikus stíluseszmény emelendő ki nézetei sorából. Az egész közösség által használt nyelv, „melyet minden józaneszű, egészséges velejű ember megérthet”, egy szélesebb közönség felé fordulás igényét jelzi csakúgy, mint ahogy a modorosságoktól, a különböző idegen hatásoktól megszabadult valóságközeli egyszerűség igényét sugározza a kifejezendő tartalommal összeforrt, Petőfi és Arany költői gyakorlatára jellemző művészi nyelv. „A gyermeket nevének nevezni: ez már a szó, a nyelv dicsősége.”

A gyermeket nevének nevezni — voltaképpen a valóság szélesebb rétegei felé fordulás, az egész közösséghez szóló kívánó, az originalitást a népi költészet évezredek hagyományaiban megtalálható új típusú műköltészet, e kor irodalmi népiességének stíluseszménye rejlik eme — Erdélyire egyébként nem mindig jellemző — tömör kijelentés mögött. A népköltészet évezredek hagyományait azonban éppen e kor fedezi fel, s adaptálja saját szükségleteihez, s ezzel esztétikai normáit a műköltészet szintjére emeli. A magyar irodalom hatalmas fejlődése kapcsolódik ehhez a találkozáshoz. Erdélyi nagy érdeme, hogy észrevette és tudatosá tette a találkozás történelmi szükségességét. Érezte és tudta persze azt is, hogy ez a kapcsolat *ennek* a korszaknak legfőbb kérdése, hogy a művészet népi jellege a továbbiakban nem alapulhat a köz-

⁶ A magyar népdalok. 1846.

vetlen, tehát folklorisztikus jellegű elemek átvételén és továbbfejlesztésén, hiszen a népköltészet e formái szükségképpen elapadnak. Ám ez természetes, de nem sajnálatos, vagy amint ő írja: „... miért átkoznók a napot, hogy a hajnalt elüzi egünkről?”⁷

A népköltészet szerepét hangsúlyozó írásaiból kicsendülő esztétikai következtetések tulajdonképpen sejtetik azokat az elveket, amelyeket az *Egyéni és eszményi* c. tanulmányában körvonalazott részletesebben. Gondolatmenetének lényege sommásan az, hogy az általános csak az egyediben ölthet testet az irodalmi, illetőleg művészeti alkotásban. Az idealizálók megbontják az általános és egyedi, napjainkban tipikusnak nevezett, konkrét egységét, s helyébe az elvont eszmék szépített (tehát ezen eszmék külsődleges jegyeivel felruházott) ábrázolását állítják. Félek, hogy Erdélyi e gondolatmenetének reprodukálásával aligha mondok valami meglepőt. Ám felfogásának megfogható indítéka az, ami igazán tanulságos, az tudniillik, hogy az idealisták azokat az esztétikai értékeket zárják ki esztétikájuk köréből, amelyek a népköltészetre s az erre támaszkodó irodalomfelfogásra jellemzőek. A gyermeket nevének nevező szó hiánya ugyanis elsősorban a konkrét életjelenségek körében mozgó népköltészetet, s a nagyobb közösség legkülönbözőbb rangú egyedeit átfogó, a fényes zászlós úrtól a „rongyok szegényéig” terjedő, új módon értelmezett nemzetiséget zárna ki a költészetből. Az egyszerű embernek és értelemvilágának költői ábrázolása, ami a népiességből következő realista tematika egyik sarkalatos igénye, szintén a konkrétben megjelenő általános irányában hat. Ezért tartja éppen az ilyen témákat művészileg nagyobb feladatnak, Heine nyomán azt mondva, hogy könnyebb angyalt, mint foghúzó borbélyt fösteni. Tehát „az egyéniség és jellemzett” tanai boldogítanak, s ezért — a marxi felfogásra emlékeztetően — Shakespeare dicsősége nagyobb, mint Schilleré, s innen ered az azóta is hangoztatott, mélységesen igaz, de többnyire a pusztába kiáltott óhajtás, hogy „bizony nem ártana költőinknek, ha jobban ismernék az életet”.⁸

1848—49, mint az egész magyar irodalomban, Erdélyi pályáján is határhő. Elegendő emlékeztetni arra, hogy mint progresszív egyéniség szerepet is vállalt, versekben is üdvözölte a republikát, ám irodalomcentrikus és mérsékelt, a liberalizmus felé közelítő álláspontja, főleg utólagosan, megmagyarázza a korfordulóhoz való viszonyát is. Az irányköltészetet már 1848 előtt is kedvetlenül fogadta, s később a Petőfi jelentőségét oly meggyőzően bebizonyító tanulmányából is kiviláglik, hogy a politikai költészetét nem érti. „Hányatván, hanyatlott” — írja ilyenémű verseiről, 1851 márciusában pedig a *Pesti Napló*-ban megrója költőinket, hogy ahelyett, hogy a fő dologgal, az irodalommal foglalkoztak volna, „választák mindig a politikai utat s nyaktörő kalandokba vegyíték a nemzetet”. Ennyi elegendő, hogy gondolkodásának típusát e kérdések vonatkozásában jellemezzük. Ehhez a továbbiak szempontjából annyit szükséges hozzátenni, hogy pályájának töredékességét, s az újabb szellemi kezdeményezések befejezetlenségét, a személyes és egyéb körülményeken túlmenően, az említett álláspontja teszi érthetővé.

Erdélyi ugyanis átfogó elme és kísérletező alkatú egyéniség, akinek valamilyen előretörő új irányhoz kell kötnie magát, hogy alkotó kedve kibontakozhasson. A történelem illetén fordulata azonban, részben saját világnézeti-politikai karaktere miatt, éppen a termékeny távlatokat takarja el előle. Ezért ebben a helyzetben az 1848 előtti hagyomány elismertetését és védelmét vállalja, amennyire ezt a sajátos körülmények s az ezektől befolyásolt nézeti és megfontolásai engedik. A magyar irodalmi népiesség Petőfi és a fiatal Arany költészetében kicsücsösödő eleven tradíciót vállalni és mérlegre tenni persze óriási érdem, s az a mód, ahogy tette, klasszikussá avatta munkásságát. Mégis más dolog az irodalmi népiesség előrehaladó áramába kapcsolódni, az ezzel harmonizáló történelmi periódusban, mint érvelni mellette utána, nemcsak a jelentősen megváltozott körülmények, hanem az ezekhez mindinkább hozzá-

⁷ Népköltészetéről. 1842.

⁸ Egyéni és eszményi. 1847.

idomuló eszmények jegyében. Erdélyi tehát — elégedjünk meg ennyivel — 1848 után az 1848 előtti (s utána is elfogadható) eredményeit tudatosította. Ugyanazt tette tehát — s ez adja tevékenységének folyamatosságát, de ez az ugyanaz mégsem azonos, sem funkcióját, sem perspektíváit tekintve, s e körülmény tragikus elemet vegyít Erdélyi életművébe.

Vállalt feladatának két vonatkozása emelhető ki: az irodalmi fejlődés újabb szakaszának történelmi megvilágítása és igazolása, s másodikként az irodalmi népiesség esztétikai értékeinek védelme a provincinális epigonizmussal szemben. Az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. tanulmánya, amely egyik fő törekvésének megfelelően értékeli az új korszak eredményeit, külső formáját tekintve nem más, mint témakörök szerinti elemzése az utolsó negyedszázad főbb törekvéseinek és alkotóinak. Ám mind irodalomtörténeti, mind pedig módszertani szempontból vannak olyan részletei e tanulmánynak, amelyek messzebb mutatnak az írásba foglalt vélemények összességénél. Irodalomtörténeti fontossága elsősorban abban rejlik, hogy Toldy véleményével szemben, aki 1830 tájára tette irodalmunk virágkorának végét, Erdélyi éppen az ez idő tájt kezdődő periódus döntő jelentőségét hangsúlyozza. Rendkívül figyelemreméltó ez a tanulmány abból a szempontból is, hogy voltaképpen egyszerre visszatekintő kritikai értékelés, hiszen Erdélyi alkotóként ebbe az irodalomba nőtt bele, s irodalomtörténeti korszakmegjelölés is, tehát ritka példája a tudományos érvényűvé emelkedő, a növekvő távlatlal együtt kialakuló kritikai-tudományos rendszerezésnek. Módszertani újdonságát, történetiségét, egyes kategóriáit már a hegeli esztétika megismerésének köszönheti, mégpedig leginkább az általánosabb jellegű megállapításaiban. Így például a klasszikus, vagy formás művészetet felváltó regényes elv leírásában, amely a képzelődés felszabadulásával s a művészet népi forrásával együtt alkot jellegzetes triásztt, továbbá a tartalom és forma összefüggésére utaló megjegyzések stb. . . Konkrét értékítéleteit azonban nem mindig rendeli alá elvi koncepciójának, ezek jórészt saját és a hozzá hasonló törekvéseket képviselő íróársak ízléséből, gyakorlatiasabb irodalmi tapasztalataiból, olykor előítéleteiből fakadnak, de mindenképpen beletorkollanak abba a mindinkább uralkodó, s Gyulaiék által is vallott, bár kevésbé hegelianus szellemben megfogalmazott koncepcióba, hogy Aranyánál „tisztá formáig vívta ki magát a műszme”.

Legelvonatabbnak tetsző megállapításai mögött is, akár kézenfekvő az összefüggés, akár kevésbé az, mindig ott rejlenek a tőle konkrétan vallott irodalomtörténeti és ízlésbeli nézetek. Hogy a népit egyenrangú elemként építi bele az új irodalmi korszak legfőbb jellemzői közé, nem meglepő az elmondottak után. Ám a népköltészet nála, vagyis a „népi elemnek fölvétele” csak a legmagasabb „műbecs” normái szerint értékelhető, tehát a népi e korban alapja a nemzetinek, amely vízszint az egyetemes emberi megnyilvánulása, s ezért a partikuláris, a pusztán lokális tematika és modor éppen felfogása lényegének mond ellent. Tehát népiesség-felfogásának védelmében elsősorban a gondolatilag primitív (és nem egyszerű) formában a helyi kuriózumot alkalmazó, a népszerű ízlés külsőségeit kihasználni igyekvő epigonok ellen fordul a legkíméletlenebbül. Kelmeiségnek nevezi ezt a jelenséget, azt mondván, hogy a kelmeszerű „halmaza mindazon tulajdonoknak, amelyek a dologhoz tartoznak ugyan, de mintegy külsőséget alkotnak rajta, és pedig úgy, hogy a dolog eme tulajdonoknak elmúlása után is marad az, ami; . . .” — találó megfogalmazását adva ezzel mindenfajta epigonizmusnak, formalizmusnak.⁹

Termékeny, összefoglaló igényű kritikai módszere kifejeződik abban a véleményében is, hogy esztétikai elveit, mindenfajta értékbeli relativizmus nélkül a világirodalom csúcshoz igazítja. A magyar irodalom értékelésekor is ezek az értékek lebegnek szeme előtt, s kritikai gyakorlatában, bár minden részletmegoldást, a felcsillanó tehetséget, a megoldások tétováságán is átszűrődő magasabb igényt méltányolja, de sohasem másképpen, mint részlegen megvalósult, de objektív mércével mérhető esztétikai produktumot, s nem mint a

⁹ Népköltészet és kelmeiség. 1855.

magyar átlagszinthez viszonyított előre- vagy hátralépést. Erdélyi történeti szemlélete ugyanis az irodalomtörténeti fejlődés vonatkozásában nem pusztán a nemzeti történelemtől meghatározott körülmények eredményeként kialakuló specifikus tendenciák kibontakozásának nyomon követését jelenti, noha általában számításba veszi ezeket a körülményeket, hanem a hegeli dialektika szerint az egyetemes szellem kibontakozásának nagy törvényeit keresi. Más kérdés, hogy módszertanilag mennyire átgondoltan, kierieltlen vagy következetesen. Mint már céloztam rá, tanulmányainak elvi keretei és részlemezései között a kapcsolat sokszor csak elvont jellegű, a magyar irodalmi élet konkrét jelenségei a gyakorlatban erősebbnek bizonyulnak. Mindezt figyelembe véve sem tanulság nélkül való az, amit Arany-tanulmányában ír: „Müboldcsészül a szellem nevében vagyok feljogosítva mindent várni a magyar elmétől, mit csak nagyot látok s látam a világirodalomban; de nincs jogom azt kötni valamely költőre, hogy így írj és úgy írj.”¹⁰

„Azt kötni valamely költőre”, hogy így vagy úgy írjon a kritika műfajának egyik legnagyobb veszedelme, amelyet a legnagyobbak sem tudtak mindig elkerülni, a tőlük képviselt ízlést, vagy irányt kérve számon eltérő karakterű alkotóktól is. Persze a műfaj nagy dilemmája is egyben, hogy miképpen lehet objektív, határozott nézeteket vallani s egyben megragadni a valóságos folyamatokat és új alkotásokat, amelyek váratlan variációkban, ki-kitörve a már megfogalmazódni látszó törvények határai közül, szabálytalan, de vitathatatlan szépségeikkel hökkentik meg a teoretikusokat. A születő újat felismerni, tulajdonságait észrevenni, jövőndő szerepét megérezni, a rossz utak felől elterelni, értékes kezdeményeit bátorítani — ezt kell tennie az eszményi kritikusknak. Hogy azonban ezt tehesse magának is alkotó, nagy távlatokban gondolkodó, érzékeny szellemnek kell lennie, méltónak azokhoz az értékekhez, amelyek képviselétét vállalta.

Erdélyi János mindenesetre olyan egyénisége volt a magyar szellemi életnek, hogy benne egyesült sok olyan tulajdon, ami ilyenfajta szerepre alkalmassá tette volna. Hogy mégsem ilyen módon jellemezhetjük egész tevékenységét, annak legfőbb oka kétségkívül abban rejlik, hogy gondolkodásának liberális-demokratikus kettősségből a liberális vonások kerekedtek felül, egybehangzóan a magyar társadalmi fejlődés alakulásával. Az is elmondható, hogy a magyar irodalom fejlődésének eszmevilága 1848 előtt szoros kapcsolatba került az európai progresszióval, 1849-ben éppen ez a mind természetesebb kapcsolat vált kétségessé. A népi művészet nemzetivé és egyetemessé tágulásának folyamatából mindinkább eltűnt az egyetemesség mozzanata, s a népnemzeti iskola a szűkülő magyar horizont igazolójává lett, s a világ és lélek nagy kérdései, az erkölcsi és a filozófiaiak, csakúgy mint az esztétikaiak ennek a szűkebb magyar valóságnak rendelődtek alá. Ezt a folyamatot, ezt a sajátosan és gyakorlatiasan értelmezett nemzeti irodalmat s annak minden következményét Gyulai Pál vállalta a legegységelműbben, s erélyével, szervezőképességével kiemelkedő tekintélyű és hatásos teoretikusává és kritikuskává lett. Erdélyi János — ha másképpen, s a részletkérdésekben eltérően is — lényegében véve az irodalmi fejlődésnek ilyenét alakulásával egyetértett, elfogadta, s ezért nem tudta egyéni tehetségének, kritikai-elméleti felkészültségének a magyar irodalom belső problematikájától független adottságait valamely érdemleges alternatíva irányában koncentrálni.

Persze nagyon jól tudjuk, hogy Erdélyi másirányú nézetei, ha ezek határozottabban kialakultak volna, nyilván nem változtathatták volna meg a magyar irodalom fejlődésének jellegét. De mindenesetre alkalmassá válhattak volna olyan kritikai álláspont kimunkálására, melynek segítségével e korszak problematikája, válságai, dilemmái, tartalmi és művészi sajátosságai egy magasabb nézőpontról szemlélve sokoldalúbban s a jövőndő számára tanulságosabban lettek volna megragadhatók. Ám ne szóljunk feltételes módban — még ha a magyar irodalom története sokszor csábít is feltételezésekre —, hanem kíséreljük meg inkább

¹⁰ Pályák és pálmák. 1867.

jelezni azokat a megkülönböztető mozzanatokot, amelyek Erdélyi pályájára mindvégig jellemzőek.

Nem volt felfedező típusú kritikus. Kortársairól adott véleményei, műveikre tett megjegyzései között igen sok az utókor által is igazolt mélyreható megfigyelése, de legalább ennyi az esetlegesség, inkább a kor és a személyes ízlés befolyásából eredő, mulandó érvényű ítélet. Ezért nagyobb szabású portréit (Petőfi, Arany, Vörösmarty, Madách) történeti szempontok alapján véghezvitt rostálás után lehet megítélni. Tevékenységének ez a jellegzetessége különösképpen kiütözik *A magyar lyra, 1859* és *A magyar lyra, 1863* c. nagyszabású kritikai áttekintéseiből. Voltaképpen az egyedi művek és pályaképek értékelésekor is elsősorban két mozzanat kelti fel érdeklődését: az életmű, vagy a mű helye a magyar irodalom fejlődésében, illetve a művek bizonyos csoportjaiban fellelhető törvényszerűségek, folyamatok karakterének kifejtése. E nagyigényű, bár csak részben megvalósuló összefoglaló és rendszerező jellegű törekvés annál is inkább méltánylandó, mert a heterogén, mind művészileg, mind pedig tartalmilag rendkívül ellentmondásos, vegyes értékű irodalmi anyagból kellett kibogoznia elméleti érvényességű megállapításait.

Erdélyi pályája második szakaszában sem tett engedményeket a kritikában és az elméletben eluralkodó ösztönösségnek, s a fogalmi kategóriáktól mindinkább elszakadó irodalmiasságnak. Gyulaival folytatott polémiaja (*Én, a forma és a próza*) azért is nagyon tanulságos, mert e vitában nemcsak kettejük nézeteltérése nyilvánul meg, hanem a kritika műfajának egyik alapproblémája. Amikor Gyulai kritikusi stílusát az „*imaginatio*” nyelvének nevezi, megjelöl egy fejlődési folyamatot, azt tudniillik, hogy a kritika és az értekezés szépírói nyelvi igényessége mint formai követelmény magában foglal egy szemléletbeli jellegzetességet, az objektívtól és a fogalmitól való elzárkózást, s utat nyit (a későbbi fejlődés ezt igazolja) annak a műközeli, beleérző, belletrisztikus kritikának, amely hosszú időn keresztül a leghatásosabb formája volt a magyar értekező prózának. Persze ennek a típusú kritikának és esszéirodalomnak is voltak határozott, s lényeges törekvéseket támogató megállapításai, ám szubjektívebb jellege, metaforikus sejtetései, érzékletes tényközlései a mindenkori célokhoz könnyen idomíthatók lévén elkerülték az objektív-tudományos, érvelő kritika és tanulmány számos nehézségét. A szép előtt hódoló, elragadtatásba eső műtiszttel szemben Erdélyi a formáról való teória egyetemességére hívja fel a figyelmet.¹¹ Vitájuk, amely máig húzódó vita, abban foglalható össze, hogy nem a nyelvi megformáltság és szemléletesség, hanem a lemérhető, eszmékkel és érvekkel hitelesíthető igazság a döntő a történeti, tehát irodalmat ismerető tudományokban. Ami Erdélyinél sem jelenti a nyelvi pongyolaság és a spekulatív hajlam tudományosként és magasrendűként történő elismerését.

Ez a gondolati igényesség, a mellékes jelentőségű impressziókkal szemben ellenállás, a kutató-kérdező szellem az, ami Erdélyiben akkor is többlet, amikor már nem tud, kora egyébként értékes irodalmában búvárkodva, irányt mutató válaszokra lenni. „Jobb szerettem volna én afféle búvárló, elmélkedő, olykor feszegető író is lenni, mint csupán szépíró, ki kevésbé gondol az előadandóval, mint az előadással” — írja. Szellemének ez a sajátossága magyarázza, hogy bár magáévá teszi az ötvenes-hatvanas évek irodalmi fejlődésének lényegét, sohasem fogadja el azt abszolút értékrend alapjául, mint az irodalmi Deák-párt teoretikusai. Valami elégedetlenség és nyugtalanság is él benne, s ezért küszködve a magyar szakterminológia kezdetlegességéből adódó buktatókkal, Hegel nyomán esztétikai rendszerezésbe kezd. *A hazai bölcsészet jelenében* ironikusan utasítja el a magyar glóbusz filozófiai igazolását,¹² egyetemes irodalomtörténet írásába fog, s visszaemlékezve a negyvenes évek lelkesítő szellemi kalandjaira, erélyes szavakkal védi az utópisztikus szocializmust Madáchcsal szemben. Adatgyűjtő

¹¹ *Én, a forma és a próza*. Pesti Napló. 1858.

¹² *A hazai bölcsészet jelene*. Sárospatak, 1857.

filológusként is bemutatkozik a *Sárospataki Füzetek*ben, majd felismeri Taine jelentőségét.¹³ Vitairatokat és töredékeket produkál elsősorban pályája e szakaszában, nagy tervei félben maradnak, mert most már elszívárgott alóla az idők árja, amely a negyvenes években hatalmas hullámaira emelte. Töredékes életműve azonban mégis kirajzolja egy impozáns szellemi épület fundamentumát.

Sárospatakról indult pályája és oda is tért vissza. Ebben a tényben nem kell valaminő jelképeességet látnunk, de egyszerű biográfiai adatnál mindenképpen többet. Professzorkodásának hosszú esztendei, melyeket távol töltött az irodalmi élet centrumától, a kétségtelen nehézségek ellenére is sok új indítással szolgáltak. Ekkor mélyed el filozófiai tanulmányaiba, s kezdi el nagyobb szabású, rendszerező munkáinak megírását, s munkálja ki terveit, elképzeléseit. A nagy hírű, nemes tradíciókkal rendelkező városban, amely annyi nevéssé vált embert fogadott falai közé, Erdélyi, példájával mondva ellent a szűkösebb lehetőségek oly sokak számára bénító befolyásának, egyaránt tudott a magyar és az európai kultúra képviselője lenni. Az itt eltöltött majdnem két évtized azt a kulturtörténeti tanulságot is sugallja, hogy a hazai művelődés tűzhelyei mindig akkor táplálták a tudás igazi melegét, ha a haza és a világ dolgai iránt lankadatlan érdeklődéssel viseltető tanítók és tanítványok gyülekeztek körülötte. A Hegelt tanulmányozó, egyetemes irodalomtörténettel foglalkozó és a hazai népdalokat és szokásokat kincsként megbecsülő Erdélyi János, a reformkor nagy hagyományai nyomán, sohasem érezte a magyar valóságot öntörvényű, zárt világnak. A tudás egyetemességének gondolata segítette abban, hogy Sárospatakról, az emberiség kultúrájának értékeivel gazdagodva, irodalmunk és művelődésünk legfőbb kérdéseit tudta megvilágítani. Szellemi igénye, gondolkodásának módszeressége, objektivitása, s mindezen tulajdonságait átható lelkesége a művészet és a tudás nagy teljesítményei iránt, a lokális jelenségeket a nagy törvényeknek megértően alárendelő magas nézőpontja történelmi példa azok számára, akik ma akarnak eligazodni a művészet, a tudomány, a haza és a világ dolgaiban.

Antal Weber

WIE JÁNOS ERDÉLYI DIE LITERATUR BETRACHTETE

Die Studie untersucht die Hauptcharakteristika der Literaturbetrachtung von János Erdélyi — so in erster Linie die literaturgeschichtlichen Faktoren, die Erdélyis Konzeption über das Volkhafte motivieren, ferner den Prozeß, wie sich diese Konzeption im Laufe seiner Lebensbahn entwickelte bzw. änderte. Ein anderer Gesichtspunkt der Studie ist die Untersuchung der ästhetischen Ansichten Erdélyis, die Erwägung ihres Wertes, ihrer Beständigkeit und ihrer historischen Funktion. Ein dritter wesentlicher Gesichtspunkt ist die methodologische Untersuchung der theoretisch-schriftstellerischen und kritischen Tätigkeit Erdélyis. Ziel und Zweck der ganzen Studie ist, die literaturorganisatorische Tätigkeit des namhaften Theoretikers, Kritikers und Dichters anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Todestages im Lichte der neueren Forschungen auch unter Berücksichtigung der heutigen Wirkungen der Erkenntnisse seiner Laufbahn wachzurufen und zu würdigen und seine Literaturbetrachtungsweise auf Grund einiger beachtlicher Besonderheiten zu bewerten.

¹³ BEÖTHY ZSOLT: Erdélyi János. (Felolvasás a Kisfaludy Társaság 1897-es közgyűlésén.)